

Петро Калнишевський

останній кошовий Запорозької Січі

Останньому кошовому отаману Війська Запорозького Низового, **Калнишевському Петру Івановичу** (бл. 1690-1803) судилося зайняти особливе місце в історії українського козацтва, історії Січі, бути останнім оборонцем її традицій, її лицарства.

“Славне Запорожжя”, — казали селяни про Січ. Вони тікали туди від феодалів, там шукали порятунку від тяжкого, нестерпного гніту. Запорозьких козаків — “святих лицарів, захисників Вітчизни” — оспівав народ у своїх думах, піснях, легендах. Січ була притулком для всіх, хто протестував проти соціального і національного гніту, хто боровся за волю.

Козаки створили систему укріплень у пониззі Дніпра, за порогами, на дніпровських островах. Захована в плавнях, густих заростях лози й очерету, козацька фортеця була неприступна для турецько-татарських загарбни-

ків. Пороги ускладнювали польській шляхті підхід до неї. До лав козацтва вступали найсміливіші, наймужніші люди — адже на них чекали військові походи, битви, тривала повсякчасна боротьба проти нападників. Проте ці в недавньому минулому селяни, привичасні до землі, не тільки воювали. Перед ними розкинулися простори родючої землі, повноводні ріки, незаймані степи, багаті на звірину. І козаки бралися за плуга, полювали хижого звіра, годували худобу, ремісничували. Вони засновували хутори й села, будували нові та відроджували зруйновані міста і містечка. Саме козацтво повернуло до життя спустошені татарами українські степи.

В часи існування останньої Запорозької Січі, що називалася Нова чи Підпільнянська, котра існувала з 1734 по 1775 рр., останній кошовий отаман **Петро Іванович Калнишевський** дбав про заселення запорозької території,

Юлія Осадча
старший наук. співробітник
Дніпропетровського
історичного музею
ім. Д.І. Яворницького,
м. Дніпропетровськ

* **Портрет Петра Івановича Калнишевського у віці 85 років, створений художником С.А. Литвиновим за історичними словесними описами**

** **Монастирський острів, м. Дніпропетровськ**

Карта Південної України і земель Війська Запорозького у XVIII столітті

про поширення хліборобства й торгівлі, намагаючись уникнути залежності Січі від російської корони. Про зростання добробуту Запорозжя за часів Калнишевського свідчить народна приказка: *“Як був кошовим Лантух (Григорій Федорів) — не було чого всипати у лантух, а як став кошовим Калниш, то з'явилися паляниця, корж і книш”*. Запорожці в Росії стали вважати дуже заможними.

Землеробство у великих зимівницьких господарствах орієнтувалося на зовнішній ринок. У зимівниках військової старшини — *Калнишевського, Глоби, Головатого* — були значні посіви жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, наприклад, 1775 р. у Калнишевського: 1120, 1055, 1010, 476 і 1055 пудів, відповідно, кожної культури. Значне поширення мало тваринництво. В зимівниках Калнишевського в 1775 році нараховувалося 639 коней, 9 буйволів, 1076 голів великої рогатої худоби, 14045 овець кіз, 106 свиней, 5 віслюків. А навесні 1775 р. кошовий продав у Крим 14 тисяч голів овець по два рублі за штуку. Зимівники Калнишевського були розкидані по запорозьких займищах, здебільшого на залюднених землях Кодацької, Самарської та Протовчанської паланок, де також розташувалися господарства заможної запорозької старшини.

Господарське освоєння краю, стрімке зростання чисельності населення потребувало від Запорозького Коша особливої уваги до природоохоронних заходів і раціонального використання природних ресурсів. Під особливе опікування кошового отамана потрапив Монастирський острів (територія м. Дніпропетровська). У 1765 р. острів за наказом Калнишевського взято під охорону, тому що тамешні “обивателі, не страшась істягання божого, вирубали там не тільки просте, а навіть і родюче дерево — грушу та яблуню, чим зовсім спустошили острів”. З цього приводу Калнишевський наказав: *“писарю та осавулу Кодацької паланки підтверждаємо, щоб на тому острові Монастирському надалі дерева не тільки родючого, але й ніякого рублено та спустошаємо не було...”*

Колонізацію Калнишевський намагався використати і для захисту запорозьких територій. З цією метою він наказував засновувати зимівники саме на кордонах. Наслідком його зусиль стало виникнення на Запорозжі більше 4 тисяч хуторів-зимівників, у яких до 1775 р. було поселено близько 50 тисяч хліборобів.

Кошовим отаманом Січі Калнишевський пробув десять років. Але можна сказати, що то була ціла епоха — *епоха Калнишевського* — в існуванні цього Ордену степового лицарства, так само, як свого часу була епоха *Дмитра Вишневецького, Костя Гордієнка* чи *Івана Сірка*.

Про дитинство та юність майбутнього кошового отамана, про його сім'ю дуже мало відомостей. Народився Калнишевський у с. Пустовійтівці поблизу містечка Ромни (тепер територія Роменського району Сумської області), походив з української шляхти Лубенського полку. Та дуже викликає сумнів датування народження останнього кошового 1690 або 1691 роком. Ця дата введена дослідниками штучно, виходячи з напису на могильній плиті, встановленій 53 роки згодом після смерті Калнишевського. В епітафії зазначено, що він помер у 1803 році у віці 112 років. Ще *Дмитро Яворницький* сумнівався в точності цих даних, вважаючи, що Калнишевський і сам не знав, скільки йому років. Тому визначення віку Петра Івановича 112 роками має виключно соловецьке походження і не перевірено жодними іншими документами. Зате більше певності маємо щодо дня народження, ув'язавши його з днем Св. Петра, що відзначається в останній декаді червня. Відомості про батьків відсутні. Відомо, що брат Петра Калнишевського, Семен Іванович, у 1771р. був священником Миколаївської церкви в містечку Смілому, що трохи північніше Пустовійтівки. Ще один імовірний родич, слобідський козак Панас Калнишевський вказується в реєстрах тієї ж смілянської сотні. Мав сестру, яка була заміжня за козаком Стефаном (?) Лук'яновичем із с. Троцівки на Лохвиччині. Його племінниця була дружиною Стефана Вертильяка (Вертилька),

а двоюрідний племінник — Йосип Парфенович Калнишевський-Підгайний — козацький полковник Війська Запорозького Низового (1765-70 рр.).

Важко сказати, де і чому навчався майбутній отаман, та він мав неабиякі знання. У поєднанні з природним розумом, міцним фізичним здоров'ям, силою волі, діловим підходом та кмітливостю, адміністративними та дипломатичними здібностями, мужністю та хоробрістю, — все це дозволяло Калнишевському розраховувати на добре майбутнє.

Про те, як Петро Калнишевський потрапив на Січ, документальних відомостей не збереглося. Був приписаний до Кушівського куреня під іменем Петра Калниша. Перша документальна звітка про нього датована 1754 роком, коли за отаманування кошового **Григорія Лантуха** він обіймав посаду військового осавула в 1754-1761 рр., обов'язком якого було підтримання внутрішньої безпеки Запорожжя, тобто входив до найближчого оточення отамана і мав значний військовий досвід. У цьому ж 1754 році Калнишевський з великою командою козаків переслідував гайдамаків. Надалі боротьба з гайдамаками стала одним із важливих напрямів його діяльності як козацького урядовця.

На середину 1750-х Калнишевський уже міцно тримався в обмеженому старшинському колі, куди простому козаку важко було потрапити. Він виконував важливі військові, адміністративні та дипломатичні доручення запорозького Коша. Вже у 1758 р. займає посаду військового судді, а в 1762р., 1765-1775 роках його обирають кошовим отаманом Нової Січі.

Серед гетьманів та кошових віддавна жила традиція: одразу по номінації закладати церкву, маючи на увазі при цьому, що в тих церквах їх і ховатимуть. Так ось, за часів свого отаманування Калнишевський збудував на власні кошти такі православні церкви і храми: св. апостолів Петра й Павла у Межигірському монастирі під Києвом (1768 р.), Покрови Пресвятої Богородиці у м. Ромнах (1764р.), храми в Лохвиці (1768-64), церкву св.Трійці у с. Пустовийтвіці; у селах Петриківці та Бабайківці він придбав значну кількість церковних книг. Під час перебування на посаді кошового отамана Кіш фінансував будівництво низки храмів,

особливо у Посамар'ї, зокрема Троїцький собор у Самарі (тепер Новомосковську) та Пооріллі (Могилів, Гупалівка та ін.). Завдяки турботам про церковні справи П.Калнишевський закарбував у пам'яті людей не тільки своє ім'я, а й реальний образ. На іконі, що була в січовій Покровській церкві, й одна з її копій міститься в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І.Яворницького, зображено стрункого, трохи вищого за середній зріст, очевидно, звиклого жестикулювати чоловіка. Кошовий на вигляд уже немолодий. У молитві він звертається до Діви Марії.

Калнишевський відзначився як визначний дипломат, брав участь у дипломатичних місіях і переговорах з представниками Османської імперії, Кримського ханства, ногайських орд, Російської імперії. Захист автономії Війська Запорозького забезпечувався шляхом систематичного надсилання козацьких депутацій до російської столиці. Захищаючи територіальні права Січі, він тричі брав участь у депутаціях Коша до Петербурга. За часів П.Калнишевського депутації вже не відряджали лише задля отримання хлібного та грошового жалування. Відтепер їхня головна мета полягала в представництві інтересів запорозького товариства на найвищому урядовому рівні, минаючи посередництво прикордонних губернаторів. П.Калнишевський призначав на ключові посади у Війську Запорозькому саме тих козаків, які в своїх господарських справах, кар'єрному зростанні й добробуті завдячували йому особисто. Спершу його помічниками були військовий суддя **Павло Головатий**, який вже обіймав посаду військового судді, а також військовий писар **Іван Глоба**, який до того служив писарем на перевозах та заслужив слави серед запорожців "найрозумнішого козака у війську". **Антон Головатий**, перш ніж стати військовим писарем, був у команді "молодиків при боці кошового" козаком Кушівського куреня, згодом став писарем Самарської паланки, потім старшиною у Коші, допомагаючи в канцелярській справі військового судді та кошовому під час військових походів, а на 1768 рік вже бачимо його на посаді військового писаря.

Міцності влади П.І. Калнишевського сприяли його особисті контакти з російськими вельможами, гетьманською старшиною. Кошовий надсилав їм щедрі дарунки та виконував різні доручення в торговельних і конфіденційних справах. Царські вельможі були дуже ласі до цінних сортів дніпровської риби, як-то: осетр, вирозуб, що були у великій моді у Петербурзі, а тому кошовому доводилося часто слати з Січі хабарі рибою. Калнишевського прохали також доставляти в столицю й екзотичні товари, зокрема білих верблюдів. Для їх купівлі з Січі надсилали в ногайські степи та до Криму спеціальні команди козаків. До кошового, як знавця кримських справ, зверталися сам фаворит цариці Єлизавети **Олексій Розумовський** та його брат — останній гетьман **Кирило Розумовський**.

Багато впливових урядовців за клопотанням Калнишевського перед козацьким товариством записувалися до козацьких реєстрів. Російські вельможі та іноземці бавилися цим як справою екзотичною. Наприклад, князь **Григорій Потьомкін** був записаний до Кушівського куреня, до якого належав і сам Калнишевський. Козацьке товариство дібрало йому "аристократичне" прізвище — Грицько Нечеса, тобто нечесаний (князь, як і все тогочасне велике панство, носив перуку).

Козаки активно брали участь у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр., Калнишевський успішно керував збройними силами Запорожжя. Кошовий відзначився разом із запорожцями при взятті Очакова, Кінбурната тощо, налагодив діяльність козацької розвідки в Криму, за що був нагороджений золотою медаллю з діамантами та генеральським званням. Закінчивши війну укладанням Кучук-

Кайнарджийського мирного договору, Росія запанувала у Причорномор'ї. Тепер вона не потребувала військової підтримки з боку Запорозжя. Ця обставина й визначила ліквідацію Запорозької Січі 5 червня 1775 року. Народ дуже болісно сприйняв звістку про знищення останнього бастиону вольності від кріпацтва й у своїй усній творчості зберіг спомини про Січ та її загибель:

Насіяли, наорали,
Та нікому жати:
Пішли наші запорожці
Царицю прохати...
Гей, заплакали запорожці,
Від цариці йдучи.
“Ой царице, наша мати,
Що ж ти наробила ?
Гей, славне військко запорозьке
Та й занастила”.

Без жодного обґрунтування провини П.І. Калнишевського, незважаючи на його заслуги, останнього кошового отамана з ініціативи Г. Потьомкіна ув'язнено у кремлі Соловецького монастиря. Відтоді і до 1860-х рр. ніхто в Україні не знав, де останній кошовий закінчив своє життя, і де його могила.

Указом *Олександра I* від 2 квітня 1801 р. Петру Калнишевському було “даровано прощення” і надане право обрати собі місце проживання на свободі за власним бажанням. 4 травня архімандрит *Іоан* оголосив Калнишевському про монаршу волю. Однак він відмовився залишати монастир, вказавши в своєму прошенні на височайше ім'я: “*не могу отважиться пуститься в путь столь дальний... чрез*

двадцатипятилетнее время моего здесь пребывания привык я совершенно, в обители сей ожидать со спокойным духом приближающегося конца моей жизни”. Петро Калнишевський просив залишити йому колишнє грошове утримання в 1 карбованець (рубль) на день “чтоб мог до конца жизни своей содержать себя безбедно”. Так, дотримуючись давнього запорозького звичаю, останній кошовий залишився доживати віку в монастирі.

Помер П. Калнишевський незабаром по звільненні, 31 жовтня 1803 р. за старим стилем, поховали його на головному подвір'ї Соловецького монастиря перед Преображенським собором. У 1856 р. за наказом архімандрита Соловецького монастиря *Олександра* на могилі кошового встановлено надгробну плиту з написом. Свого часу могилу П. Калнишевського відвідував *Д.І. Яворницький*. Відомо, що П. Калнишевський на згадку про себе подарував Соловецькому монастирю коштовне Євангеліє вагою понад 34 фунти срібла, вартістю 2435 карбованців.

Після ліквідації Січі її земельні володіння увійшли до складу Новоросійської та Азовської губерній, запорозькі землі потрапили до рук царських правителів і вищих військових чинів. Всупереч усім зусиллям, царизму не вдалося змести з лиця землі пам'ять про Запорозьку Січ. Український народ у своїх піснях висловлював сподівання, що історія запорозького козацтва ще не закінчена:

“Ой Боже наш милостивий, помилуй нас з неба,
Зруйнували Запорозжя, — колись буде треба”.

Соловецький монастир, Архангельська область, Росія (сучасний вигляд).

Вхід у келію, де 25 років відбував ув'язнення останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський